

ջրղեղուած ամաններ ու Միջինդարեան գեղեցիկ մաս մը: Պղնձէ դարու կամ նախնական երկաթէ դարու կտորները հազուադիւս են: Միայն երկու հատ գտնուած են որ այս տեսակէտով կանուխուան կրնան ըլլալ: Այս երկուքը գտնուած են Խիրպէզի հարաւային զառիվայրին խորը: Տքթ. Ալպրիկի կանխաւ գտած էր Պղնձէ դարու շերտեր Խիրպէզի հարաւային կողմը, ուր առուակ մը կը վազէ անոր երկարութեամբ:

Պ. Համբլթըն կտորներ տեսած է դարձաբանքները քերուած, և համանմանները գտնուած ձէրաշի մէջ բիւզանդական վերջին շրջանին կամ արաբական տիրապետութեան սկզբնաւորութիւնները: Նոյն տեղը կան բիւզանդական ամաններ, ինչպէս զանազան ջրի ամաններ ու կտորներ ճերմակ ներկի դարդարանքով:

Հռովմէական շերտեր ալ կան հոն, շինուած «կնքահող» (terra sigillata) սերալից զանգուածով և կարմիր ջնարակուած կնքամոմով, բայց մեծագոյն թիւը բարակ կաւէ խիստ շատ թրծուած են. մակերեսով մութ կարմիր քան շրթունքներով «կնքահող» (terra sigillata):

Խիրպէզի գագաթին վրայ արարական խեցեղէնները Միջին դարու հնութիւն ունին, առաւելապէս ջրղեղուած գեղին և կանաչ. կտորին մէկը ցցուած դարդարանք մը ունի, ջրղեղելէ առաջ կտորին փակցուած: Ընդհանրապէս արարական խեցեղէնները Ալլիզի վերջին խեցեղէններուն նման են: Հոն կան նաեւ բիւզանդական քանի մը կտորներ կամ հին արարական տպակի մասեր: Խեցեղէնք խիստ հոծ են թիւլ-էլ-Հիւսնի և Խիրպէզի հարաւային զառիվայրին վրայ. հետեւեալ ցուցակը ցոյց կուտայ ընդհանուր բաշխումը:

Թիւլ-էլ-Հիւսն. — Առատ, մասնաւորապէս արեւմտեան և հարաւի զառիվայրերը, հռովմէական և բիւզանդական:

Խիրպէզ — էլ — Յոսիւլ. — Հիւսիսային զառիվայր, — հազուադիւս, բիւզանդական: Հարաւային զառիվայր, — առատ, հռովմէական, բիւզանդական, երկու շերտեր:

Պալլիքա և Գերեզմանատուն. — Առատ, բիւզանդական:

Հարաւային գերեզմանատուն — Խիստ հազ-

ուազիւս, բիւզանդական և արդի արաբական:

Ձէպէլ-էլ-Ապու Խաս. — Գերեզմանատուն բիւզանդական, հռովմէական և քանի մը ապակի կտորներ:

Թիւլիւլ-էլ-Թապաքաթ և Խանտաք. — Հազուադիւս, բիւզանդական, արաբական, Միջինդարեան, քանի մը ապակի կտորներ:

Տաճարին տեղը և «Վանք» — Բիւզանդական:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՊՈՒԼԿԱՐԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Շար. Սիտե 1934 եջ 119 հն)

Սակայն հետզհետէ թոնովայի Հայ գաղութը սակաւացաւ, զաղութին նիւթական վիճակը ալ աւելի տկարացաւ, և վերջապէս 1859 ին Ս. Աստուածածին եկեղեցին փակելու որոշումը տրուեցաւ: Եկեղեցոյն դոյքերուն մէկ մասը Թուսնուզ տարուեցաւ իսկ մաս մըն ալ Ֆիլիպէ: Թոնովայէն Թուսնուզ տարուած եկեղեցական դոյքերուն մէկ ցանկը ձեռքս անցաւ որ հոս կը հրատարակեմ. «Թոնովայ սուրբ Աստուածածին եկեղեցիէն Ուսուսնուզայ կնէն էլիսատ քէաֆֆէսի դիւան օլան մալար. 1 թանէ (= հոտ) աշաղիրք, 2 Ամալորք, 1 Շորական, 1 Ատենի, 1 Գրիգոր Տաթեւացի, 3 Խորհրդատետր, 2 Աւետարան, 1 Մեկնութիւն, 1 Բերականութիւն Պաղտարար Դպիր տաճին հատոր, 2 Տաղարան (մէկը ցրուած), 1 Փոքր Ժամագիրք, 1 Լուսաշաւիղ, 1 Պատ. Երուսաղէմի, 1 Գիրք Աղօթից Գրիգորի Սկեռացոյ, 1 Ոսկեփորիկ, 1 Թովմայ Գէմրացի (23 կտոր գիրք), 22 շամտան փիրինճէն, 1 զոյց, 4 ծնդայ, 6 նշարք գալտամը, 2 լէյէն քափաքսըղ, 2 ըպրըք, 2 փիրինճ բուրվար, 1 զանգակ, 2 կիւմիւշ քառաթիւ խաչ, 13 շապիկ, 2 ծնդայ, 2 վարագոյր, 6 շուքար, 1 իւ-

էմէ սաղաւարտ, 1 վահաս, 2 փութար, 2 բաղնան, 2 քօլան, 2 ուրար, 3 սեղան, 2 գիլիմ, 1 վէմ թաշը»:

Այս ցանկին վրայ ուրիշ մանրամասնութիւն չեմ կրնար աւելցրել: 1931 ին Ռուսճուգ չհանդիպեցայ Թոնովայի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիէն բերուած եւ այդպիսի յիշատակարանով եկեղեցական իրերու: Թող որ շատ անգամ անպէտ է նման փնտռութիւններ, որովհետեւ անխնամ, լքուած, փճացած կ'ըլլան անոնք: Անգիւսաց անպիտ Եկատուած եւ իրապէս Անգիւսաց անպիտ իրերու տխուր վախճանը այդ է մեր եկեղեցիներուն աւելորդ իրերու անկիւններուն մէջ: Եկեղեցական իշխանութիւնները ոչ խնամքով կը պահեն, կամ ի վիճակի են պահելու, եւ ոչ ալ գոնէ կը ծախեն, անգործածելի սեպուած այդ իրերը: պղինձ, արծաթ, փայտ, կամ լաթ, իսկ նուէր ակնկալել յանուն հայ ուսումնասիրութեան, ատիկա չէ կարելի երեւեակցել անգամ: Փոխելու որ եւ է առաջարկութիւն անոնց մէջ կ'արթնցնէ ամենայնուհանդերձ ագիտութեան նշանները, որոնք իրենց կողմէ աչքաբացութիւն կը նկատուին, անոնք արտառոց պահանջներ կ'ընեն, եւ աղտոտ հրեայ վաշխառուի մը նման կը սկսին բանակցել, զգուցեցնելով հետաքրքիր ուսումնասիրողը: Եթէ որոշենք զոգնալ այդ ալ դժբախտաբար անկարելի է, զըժբախտաբար կ'ըսեմ, որովհետեւ այդպիսի իրերը մոռացութեան գերեզմանէն հանելու այդ միջոցը ներելի է ուսումնասէքին: Իրաւ որ զարմանալի է, կ'աշխատինք կը տքնինք լոյս աշխարհ հանելու գաղութին կամ եկեղեցւոյն պատմութիւնը, արժէք մը տալով անոնց գոյութեան եւ սատարելով անոնց փառքին, կը դիտուինք իբր սարսափելի աւազակներ որ իրենց այդ խեղճութեան նիւթապէս անարժէք կտորներով իբր թէ պիտի հարստանանք: Մինչ անդին եկեղեցիներուն զանազան ըսուած նկուզներուն մէջ մուխ է ու մոմէ սեւցած կը փճանան այդ իրերը՝ փռններու տակ, լքուած մուկերու խղճին, մենք սաղին հայ գեղարուեստին համար մոռացականներու նման օտար դուռեր ափ կ'առնենք, օտար վիկայութիւններ կը փնտռենք, եւ օտար թանգարաններու ճղճիմ նիւթերով կ'աշխատինք կերտել կոփել Հայ Գե-

ղարուեստի աղքատունակ պատմութիւն մը, երբ անդին ահագին օգտագործելի եւ սակայն անձեռնմխելի նիւթ կայ, մետաքսի կտորներ, յախճապակիի կտորներ, մետաղագործական նմուշներ, լաթի ծուկներ, աննորոգելի ձեռագիրներ, կամ փճանալու ճամբուն վրայ գտնուող գրչագիրներ այդպէս կը փճանան Անգիւսաց անպիտ: Ի դուր պաղատանք, գնելու առաջարկութիւն, կամ արտառոց գիներ կը պահանջուին եւ կամ արտառոց առարկութիւններով կը մերժուին: Ու այսպէս անմիտ լուսարարի մը, մակարոյն տէրտէրի մը եւ կամ տգէտ հագաբարձութեան մը կամքին ենթարկուած կորսուած եւ մոռցուած հայ գեղարուեստը ալ աւելի խորունկ կը թաղուի:

Թոնովայի եկեղեցին այսպէս լքուելէ վերջ, փակ չմնաց այլ ժամանակ մըն ալ պահեց ինչ ինչ կարեւոր իրեր, երկաթէ մօմկայներ, Ս. Աստուածածնայ պատկերը եւայլն: 1893 ին հոն 16 հայեր կային, բայց 1896 ին թրքահայոց աղէտներուն պատճառաւ գաղթականներու գալով Հայոց թիւը 80 ի բարձրացաւ: 1913 ին հազիւ 10-12 հայեր, ընդհանրապէս ծերեր, կը բնակէին հին եկեղեցւոյն մէջ իսկ: Պուլկար աղղային Սօփիայի թանգարանէն զիմում եղաւ Ռուսճուգի Հայ եկեղեցական իշխանութեանց որպէս զի եկեղեցւոյն մէջ գեռ պահուած Ս. Աստուածածնայ նկարը իրենց յանձնուի: Ռուսճուգի Հայ իշխանութիւնները համաձայնելէ վերջ, նկարը եկեղեցիէն առնուելով առժամեայ շէնք մը կը պահուի Թոնովայի մէջ, անկէ Սօփիա տանելու համար, սակայն հրդեհ մը թէ շէնքը եւ թէ նկարը կ'այրէ:

1931 ին Սեպ. 15 ին անձրևոտ օդով մը Զիլիպէն երկաթուղով Թոնովա հասայ, կէս օրէ վերջ ժամը երկուքին: Սօփիայէն մասնաւոր յանձնարարական ունէի Dr. Christo Miatev էն, որ Սօփիայի Պուլկ. Աղղ. Թանգարանի վարչութեան մէջ է: Այսպէս յանձնարարուած զիմեցի Թոնովայի Պուլկ. Աղղ. Թանգարանի վարիչ Պր. Nikolov-ին: Վերջինս շատ ազնիւ ու բարեացակամ ու հմուտ անձնաւորութիւն մը, խնդրանքիս վրայ զիս առաջնորդեց Առնկնաֆի մանայա (Հայոց թաղ) ըսուած թաղը, նեղ փողոցէ մը յառաջանալէ վերջ հասանք փլած պատի մը մէջ բացուած դրան մը արտաքին

չըջանակին, ուրկէ ներս մտնելով կեցանք պատուանդանի մը վրայ որ սալարկուած էր Հայ գեղեցիկանաքարերով. աչքի դարկաւ մանաւանդ թիւ մէկ տապանը: Հոսկէ տիրապետող բարձրութեամբ մը կարելի է դիտել Հայոց եկեղեցին, ծառախիտ բակը, և տապանաքարերու նմանող բազմաթիւ խոշոր քարեր: Վար կ'իջնեմ պատուանդանէս, 7 քարէ աստիճաններ զիս եկեղեցւոյն բակը կը հասցնեն, ուրկէ 8 քալերով կը հասնիմ եկեղեցւոյն մօտ: Եկեղեցին իր բակով հրաշալի ու բարձր դիրք մը ունի, մեծ բարձրութենէ մը կարծես կախուած ըլլար զալարապտոյտ գետին վրայ: Նախ և առաջ տապանաքար երեցող բայց շատ աւելի խոշոր սրբատաշ այդ թափթփուած քարերը կը զննեմ, արդարեւ անոնցմէ ումանց վրայ տապանագիրքեր կան քանդակուած, բայց մեծ մաս մըն ալ առանց որեւէ գրի կը մնան: Ըստ իս տարակոյս չի վերցըններ որ այդ տապանաքարերուն մեծագոյն մասը, տապանաքարեր չէին՝ այլ յետոյ առ այդ գործածուած են: Այդ քարերը մաս կազմած են նախաքրիստոնէական հոյակապ և մեծ տաճարի մը: Ատիկա կը հաստատուի ոչ միայն քարերուն տաշուած ձևերէն, այլ կան կլոր սիւններու կտորներ, և այլն:

Եկեղեցին փայտաշէն է, շինուած ըլլալով երկու ոտք լայն և շատ հաստ ու երկար հաստատուն տախտակներով: Տանիքը ծածկուած է կղմինտրով: Արեւելեան կողմէն կը մտցուի վերնատունը, որ հաւասար է բակին մակարդակին: Ասկէ կ'իջնուի եկեղեցին 9 տախտակ սանդուխէ աստիճաններով: Եկեղեցին գետնափոր, ստորին մասերը քարաշէն: Վերնատան գերանները կը մնան, իսկ տախտակները հանուած են: Եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը կայ երկու երկաթապատ պատուհան, իսկ աջ կողմը չկայ, ձախ կողմը նոյնպէս երկու երկաթապատ և տախտակ փեղկերով (ներսի կողմէն) պատուհան: Հիւսիսային կողմը ուրիշ դուռ մը որ ուղղակի եկեղեցի կ'առաջնորդէ նոյնպէս 9 սանդուխտներով: Դռները շինուած են շատ հաստատուն անփուտ փայտով և լաւ վիճակի մէջ են: Եկեղեցին ունի երեք խորան, իսկ ձախ կողմը պատին մէջ ագուցուած է մկրտութեան աւազանը ամբողջ կամարով և մար-

մար կոնքով և արձանագրութեամբ: Աւագ խորանը ունի ծակ մը քառակուսի, կէս ոտք խորանարդ ծաւալով, որ թաքստոցի մը տպաւորութիւնը կը թողու: Աջակողմեան խորանը քանդուած է իսկ ձախակողմեանը կը մնայ: Տաճարը աւերուած աղբանոցի մը տպաւորութիւնը կը թողու, մարմար մասերը հանուած ու տարուած, բացի մէկ երկու սրբատաշ քանդակազարդ կտորներէ: Հոն գտայ նաեւ երկու երկաթ մեծ բազմաստեղ մոմկաշներ, խորաններուն վարագոյրին ձողը, որուն վրայ կը մնան տարուած վարագոյրին լաթէ ականջները:

Mr. T. Nikolov դարձեալ մեծ ազնուութեամբ հաճեցաւ զիս Հայոց եկեղեցիէն առաջնորդել քաղաքին միակ Հայ խանութպանին՝ ոսկերիչ-ժամագործ Պր. Գրիգոր Կարապետեանի մօտ, որ 30 տարիէ ի վեր Թոնովա հաստատուած է ընտանեօք: Ան մեզ իր տունն ալ տարաւ և ես վայելցի իր ազնիւ ընտանեաց ալ հիւրասիրութիւնը: Ինծի ըսին որ քաղաքին մէջ կայ ուրիշ Հայ մըն ալ որ իր ազգութիւնը կ'ուրանայ: Պր. Գրիգոր Կարապետեան եկեղեցւոյ մարմար քարերուն մասին սատեղեկութիւնը տուաւ ինծի: 1913 ին Պուլկարաց Զար Ֆէրտինանտի կին Էլէնօրա թագուհին իր մէկ շէնքը նորոգել կը հրամայէ: Պուլկար փաստաբան մը կը զիմէ քաղաքին միակ Հայուն Պր. Գր. Կարապետեանին և կը հարցնէ որ արդեօք կարելի՞ է Հայոց լքուած եկեղեցւոյն մարմարեայ քարերը օգտագործել: Պր. Կարապետեան կը պատասխանէ «Դուն փաստաբան ըլլալով ինձմէ աւելի լաւ գիտես թէ ես որ և է թոյլատուութիւն տալու իրաւասու եմ թէ ոչ, կամ թէ քարերը կարելի է գրաւել թէ ոչ»: Ինչպէս ըսի քարերը չկան հոն այժմ:

(5)

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԽՈՐՀԱՆՈՒՐԴ ԵՒ ԽՍԻՐ

Մարդս աճնման կը սիրէ սպրիչ, որ կ'ուզէ երկու անգամ սպրիչ. սակեց կը ծնի ամուսնական սերը. և կ'ուզէ մահին վերջն ալ սպրիչ. սակեց՝ հայրական սերը: Կեանքի այս սերունդն է որ կը ծնի անսահման փափաքը: